

1534“, *Aalborgs historie*, Aalborg 1992, I, s. 108-440). Dansk Center for Byhistorie har endvidere gjort det indsamlede kildemateriale om de elleve byer, inklusive Horsens, Roskilde og Søborg, tilgængeligt gennem en online database (dendigitalebyport.byhistorie.dk/medieval/).

Den nye bog, der anmeldes her, skiller sig ud fra de forrige i projektet ved ikke at have fokus på én by. Derimod præsenterer forfatterne en samlet syntese over byudviklingen i Danmark fra den tidlige middelalder og frem til reformationen. Foruden en introduktion, der præsenterer bydefinitioner, overordnede historiografiske positioner i den danske middelalderbyforskning samt kildematerialet, er bogen struktureret kronologisk i fire hoveddele: den ældste tid (ca. 500-1000), den tidlige middelalders nye byer (1000-1150), højmiddelalderens ekspansion (1150-1350) og senmiddelalderen (1350-1550). Hver hoveddel er underopdelt i tematiske kapitler, der retter fokus mod udvalgte arkæologiske og historiske tematikker. Bogen afsluttes med slutnoter, litteraturliste, ordforklaringer og to registre over henholdsvis person- og stednavne. Bogen er gennemgående prydet med kort og illustrationer.

Fremstillingen er fængende og velskrevet, om end noget kildestyret, og selvom bogen selvfølgelig bærer præg af forfatternes egne faglige interesser inden for bygningsarkæologi og økonomi- og socialhistorie, inkluderer bogen flere interessante kulturhistoriske emner. Personligt havde jeg gerne byttet nogle af de udførlige bygningsarkæologiske beskrivelser ud med mere uddybende beskrivelse af det, man kunne kalde middelalderbyens temporale landskab (den sociale rytme i byen, der varierer over tid både i løbet af en dag og over et år) og ikke mindst en bredere sammenligning med byudviklingen uden for Danmark. Det sidste er dog et bevidst – og forståeligt – fravalg fra forfatterens side (s. 21), når bogen allerede er på over 500 sider. Alle med interesse for den danske byhistorie bør læse bogen, der gør for middelalderens byhistorie, hvad Jørgen Jensens *Danmark oldtid* gjorde for forhistorien.

Lasse Sonne

| OLE FÆRCH: *Kansler Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525*, Landbohistorisk Selskab, Auning 2014, 423 s., 100 kr.

Kildeudgaver er enhver historikers daglige brød. De er kilde og inspiration til fremtidige videnskabelige arbejder, og udarbejdelsen af videnskabeligt fyldestgørende udgaver er en af historievidenskabens kerneopgaver, bl.a. fordi kildeudgaver for det meste erstatter arbejdet med de originale kilder. Derfor bør deres troværdighed være høj for at undgå fejl i senere forskning. Dette er den målestok, som bør anlæg-

ges på Ole Færchs udgave af „Claus Gjordsens register“, som er en vigtig kilde til det kongelige lensgods kort før reformationen.

Færch blev i forbindelse med sit arbejde med Aalborghus lens jordebog fra 1562 gennem en henvisning hos William Christensen opmærksom på en fortegnelse, som blev tilskrevet Claus Gjordsen, og han mener nu at kunne sætte henvisningen i forbindelse med et register over kongeligt jordegods i Rigsarkivet. Dette register, som forfatteren kan datere relativt sikkert til midt i 1525 (s. 19), rummer en fortegnelse over de forskellige landsdeles kongelige forleninger på mellemste og laveste niveau, dvs. de mindre len eller herreder samt deres afgifter. Kilderne til registerets oplysninger er antageligvis indsendte lensafregninger, som er blevet skrevet sammen af en eller flere kancelliskrivere. Fortegnelsen giver et omfattende overblik over kronens besiddelser og indtægter efter Christian 2.s fordrivelse og kort før reformationen, og den er en vigtig kilde til den økonomiske side af reformationen, der medførte en betydelig tilvækst i krongodset. Registeret er derfor en fortegnelse med stor relevans for rigets samlede politiske historie, og det supplerer et tidligere udgivet slotsregister og lensregister (begge i *Nye Danske Magazin*, VI (1836), s. 270-287, 288-330).

Færch begynder sin indledning med en materiel beskrivelse af håndskriftet, der opregner læggene, men ikke bestemmer vandmærkerne. Herefter følger et afsnit om dateringen, der på grundlag af indre kriterier kan indsnævres til mellem marts og august 1525 (s. 17ff.), og et forsøg på at indkredse forfatteren (jf. nedenfor). I det følgende kapitel, „Registerets indhold“ (s. 22-34), finder man en geografisk struktureret og historisk kommenteret sammenfatning af håndskriftets indhold, afrundet med en kort vurdering af „Registerets kvalitet“ og en diskussion af de forskellige anvendte måleenheder, deres indbyrdes sammenhæng og deres ækvivalenter i liter.

I det følgende afsnit giver Færch en udførlig skildring af Claus Gjordsens og nogle af hans samtidiges liv (s. 38-46), før han helliger sig udgivelsesprincipperne og kildeteksten selv. Udgaven følger håndskriftet side for side (s. 49-338), men medtager kun de beskrevne sider. Afslutningen udgøres af en række bilag. Ud over tre gode kort over de i registret nævnte len er der også forklaringer på de forskellige i teksten nævnte typer afgifter, en oversigt over leding og kvaerst, nogle skriftprøver, en litteraturliste og nogle „Aktstykker vedr. Claus Gjordsen“ plukket fra forskellige kildeudgaver og ordnet kronologisk samt et stednavneregister. Udgavens opbygning og udstyr ville på dette sted normalt lede over i nogle rosende ord om denne nye og værdifulde kildeudgave, og det ville også være tilfældet, hvis ikke det havde været for talrige, store og betydningsfulde mangler.

Kritikken må egentlig begynde allerede ved angivelsen af den ori-

ginale kilde. Kildefortegnelsen (s. 366) angiver registerets signatur i Rigsarkivet som „Danske Kancelli, diverse 1481-1571, C, Nr. 50e“, men en sådan signatur findes ikke. På side 11 oplyses det, at håndskriftet har signaturen „Danske Kancelli, diverse 1481-1571, B 46 C, Nr. 50e“, dvs. der er indskudt et „B 46“, men heller ikke det er korrekt. Besøger man Rigsarkivet, finder man håndskriftet under signaturen „Danske Kancelli, diverse 1481-1571, B 46 B, Nr. 50e“, dvs. under „B“ og ikke „C“. Det er i sig selv småting, men lover ikke godt: *qui fidelis est in minimo et in maiori fidelis est* (Luk. 16,10).

Også håndskriftbeskrivelsen er unøjagtig. Færch kender åbenbart ikke forskel på paginering og foliering, men taler konsekvent om „side“, hvilket fører til, at han på side 47 må forklare, at der til „side-nummer er tilføjet et r, og bagsiden af den foregående side, som er unummereret i originalen, er givet foregående sides nummer efterfulgt af et v“ uden i øvrigt at gå ind på betydningen af *recto* og *verso*. Den manglende bestemmelse af vandmærkerne fører til, at han kan tale om et „ensartet papirformat“ (s. 13), som måske kan passe på formatet, men ikke på papirtypen (en stikprøve afslørede mindst to forskellige vandmærker: hånd med manchete og krone med attribut), og til, at dateringen kun bygger på indre kriterier, men ikke inddrager skrivematerialets art.

Dernæst er der spørgsmålet om, hvad håndskriftet hedder. Færch giver det titlen „Kansler Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525“, men denne betegnelse findes ikke i håndskriftet. Hvor kommer den så fra? På side 9 nævner han en henvisning i Kristian Erslevs *Danmarks Len og Lensmænd* (1879) til et dokument, der i Rigsarkivets folioregistratur 108A er forsynet med en notits af William Christensen, der oplyser, at det ikke som oprindeligt antaget skal dateres 1545 men „c. 1525 samlet af Claus Gjordsen efter Indberetninger fra Lensmændene. Overført til DKanc. B 46 PK. Diverse [1481-1571. C.] Nr. 50a-e“. Denne henvisning kombinerer Færch nu med den foreliggende tekst, som rent faktisk stammer fra 1525 og sandsynligvis bygger på lensmandsindberetninger. Der er dog ikke i hele kilden noget som helst, der peger på Claus Gjordsen som forfatter, og hans håndskrift kan på intet sted eftervises. For at kunne tilskrive Gjordsen teksten har Færch samlet et stort materiale og ræsonnerer som følger: På folie 53r findes følgende notits (citeret efter udgaven s. 153):

NB. Ther vor wdtagne tre Blade, huilke Biskop Ove Bilde ladet skriue i denne Bog, til en Erklæring og forklaring for Kgl. Majst. kong Frid. 1., huorfor samme ej med billighed burde fratages de Leene, hand haude af Kongen og Riget, efter de store og mange Tienester, hand giort haude, Huilcke hand Lydiactig opregner.

Same 3 blade hawer jeg lagt i den Packe, med Ove Billes Breve og andre ad ipsiuz historia, under Episcopos Arkesiensens.

Det kommenterer han på følgende måde (s. 21):

Når man tager i betragtning, at Claus Gjordsen blev kansler 26. marts 1523, og man ser på Ove Billes rolle som hjælper for ham, se side 38 om Kansler Claus Gjordsen, er der ikke megen tvivl om, at *Registeret* er skrevet på foranledning af Claus Gjordsen. Skriften i notatet er dog ikke hans. Den adskiller sig meget fra skriften i hans brev til kongen og af kvitteringer på landehjælpen m.v., som efter deres indhold er skrevet af eller underskrevet af Claus Gjordsen. Claus Gjordsens skrift fremgår af bilag 7.

Man må konstatere, at tilskrivningen til Claus Gjordsen hviler på en udokumenteret bemærkning fra William Christensen og et endnu svagere ræsonnement af Færch, som ikke støttes af kilden selv. Nu kan man ganske givet ikke rejse tvivl om William Christensens sagskundskab, men det er uholdbart på det grundlag alene at fokusere så stærkt på kanslerens person. Man kan sagtens antage, at Gjordsen har kendt registeret, og man kan opstille den hypotese, at han har ladet det udfærdige, men slet og ret at kalde det hans register er at gå for vidt.

Alligevel har Færch struktureret udgaven omkring personerne Claus Gjordsen og Ove Bille og viet dem et langt og udførligt kapitel og en kildesamling. Ved så intens interesse for to historiske personer ville man umiddelbart forvente et dybtgående kendskab til deres gøren og laden. Imidlertid finder man også her mangler og skævheder, som en stikprøve viser. Færch konstaterer f.eks. (s. 28), at Gjordsen „blev gejstlig opdraget, blev immatrikuleret ved universitetet i Kølnden 27. juli 1504, tog magistergraden og blev kannik ved Ribe domkirke“. Claus Gjordsen blev imidlertid ikke magister, men modtog den 29. juli 1505 titlen *Baccalaureus in iure* i Kølnd.¹ Det kan også konstateres, at Claus Gjordsen før sin studietid stod i forbindelse med Henrik Krummedige (Krummediek), lensmand i Holbæk, eftersom han ved en lejlighed i 1503 eller 1504 overbragte Krummedige 2000 mark fra dennes svigersøn Jørgen Rud, men denne forbindelse er forfatteren ikke opmærksom på, da han er helt fokuseret på Ove Bille.²

Man må også kritisere, at det omfattende biografiske afsnit forud-

¹ Hermann Keussen (udg.): *Die Matrikel der Universität Köln*, II, Bonn 1919, s. 565.

² William Christensen (udg.): *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*, København 1914, II, U57, s. 434.

sætter, men slet ikke henviser til de sidst i værket aftrykte kilder (s. 371-397). Det lever ikke op til normal videnskabelig standard at lade efterprøvning være et gør det selv-arbejde. I øvrigt rummer det udførlige afsnit mange detaljer om Claus Gjordsens virke, som hverken bliver vurderet eller har nogen sammenhæng med hans opstigning til embedet som kansler. På s. 39 får vi f.eks. at vide:

Den 18. juni 1516 var Claus Gjordsen på Slavs herredsting og fik vidne af 8 dannemænd, at bonden Anders Nielsen var pligtig at sørge for gærdsel (hegn) ved sin tofte i Lunding på samme måde som Claus Gjordsens tjenerne.

Det virker unægteligt, som om Færch her simpelthen refererer alle oplysninger fra sin kildesamling uden noget klart formål. I de tilfælde, hvor han anlægger en tolkning (f.eks. s. 40), følger han Erik Arups *Danmarks Historie*, bind II, som vel må siges ikke længere at være et værk, man uden videre kan henvise til som eneste reference.

Andre steder ræsonneres der frejdigt, men svagt begrundet (måske en arv fra Arup?). Således daterer han grundlæggelsen af Danske Kancelli tilbage til Gjordsens tid (s. 40):

Hertugens kancelli kunne ikke administrere det danske kongerige, da dets medarbejdere udelukkende var tyskere, som manglede ethvert kendskab til dansk sprog og danske forhold. En af hertug Frederiks første opgaver var derfor at skabe et kancelli, der kunne overtage administrationen af kongeriget, mens hertugens tyske kancelli var bestemt til at overtage styrelsen af hertugdømmerne og ledelsen af udenrigspolitikken.

Denne nye tolkning, som udvider og reviderer den hidtidige forskning, begrundes eller dokumenteres imidlertid ikke yderligere. Man overraskes også over hans forklaringer om sprogforholdene i Sønderjylland og frem for alt ved Kølns Universitet (s. 41):

Som de politiske og administrative forhold lå, ville det også være praktisk [for Frederik I] at få en mand, der var fuldt fortrolig med dansk og tysk. Claus Gjordsen opfyldte som provst i Ribe disse betingelser. Hans modersmål var uden tvivl dansk, men som slesvigsk adelsmand var han også fortrolig med tysk, og sit kendskab til dette sprog havde han fået udvidet gennem sine studier ved universitetet i Køln.

Indtil begyndelsen af 1800-tallet var undervisningssproget i Køln la-

tin, og med hensyn til den sønderjyske adels sprogkunderskaber og tilhørsforhold findes der f.eks. i relation til Eggert Frille grundig forskning, som man kunne have benyttet.

Ud over disse overvejelser om Gjordsen får læsere også talrige detaljer at vide fra Ove Billes liv. På s. 43 står f.eks. følgende ekskurs uden indledning eller sammenhæng med den foregående eller følgende tekst:

I *Danske Magazin*, 3. række, 1. bind, side 163, omtales nogle breve fra Ove Bille til kongen og et papir om Ove Bille. Papiret har overskriften „Biskop Ove Billes Erklæring til Kong Frederik den Første om sine Lehn og Riget giorte Tienester. 1525. (Et Udkast eller Afskrift paa tre Blade i Qvart). Auo Biilde Episcopus Arusiensis“. Først nævnes, at Ove Bille er forlenet med Hald, Onsild og Støvring herred. Herefter nævnes en række tjenester, Ove Bille som biskop havde ydet riget i 1521, 22, 23, 24, og „nu i dette år“. Det er en specifikation af påskriften i margen på side 52r i *Registeret*, se senere.

Ove Bille havde gjort mange rejser rundt i riget med stort følge af op til 28 bevæbnede svende til hest. I 1521 var han i Varberg med mange mænd, som senere blev sendt til Stockholm, men kun 3 overlevede. Efter påske 1523 lå han i 8 uger med 26 ryttere i Odense og fulgte med til Sjælland og deltog i belejringen af København, hvor han lå til 14 dage før Mikkelsdag.

Ove Bille 15. juli 1523 Støvring, Hald og Onsild herreder i len, men det blev først bekræftet af kongen i 1528, se ovenfor side 29.

Disse få eksempler mere end antyder, at indledningen mangler en gennemgribende redaktion, som ville have sikret koncentration om det væsentlige og overholdelse af almindelige videnskabelige standarder. Dog må man selvfølgelig sige, at en kildeudgaves kvalitet ikke kommer an på indledningen, men frem for alt afhænger af den egentlige tekst-udgave. Om sine udgivelsesprincipper meddeler Færch (s. 47):

Grundprincippet har været, at skrive det, der står. Det er dog fundet nødvendigt at foretage en række justeringer. Skriveren anvender forkortelser, hvor meningen nok er at forstå, men hvor det er umuligt at se nøjagtigt, hvad han har skrevet. Her er anlagt et skøn. Det gælder f.eks. de mange variationer over kongestød, gæsteri og penninge.

En ordret gengivelse af originalen er det, man vil forvente af en videnskabelig kildeudgave, men at der uden videre og – som det viser sig – uden angivelse foretages et *skøn*, kan godt overraske. Færch fortsætter:

Skriveren skriver begyndelsesbogstaver i person- og stednavne på en sådan måde, at det er vanskeligt at se, om det er et stort eller lille bogstav. De er generelt afskrevet med store begyndelsesbogstaver.

Her må man ikke alene indvende, at store og små bogstaver faktisk er relativt nemme at skelne i originalen, men også at princippet om store begyndelsesbogstaver i egennavne i lighed med meget andet i udgaven ikke er konsekvent gennemført.

For at efterprøve tekstgengivelsens kvalitet er der nedenfor gengivet fire tilfældige stikprøver, hvor teksten i Færchs udgave er angivet i venstre spalte og originalen i Rigsarkivet til højre. Afvigelser er angivet med kursiv i originalteksten. I de tilfælde, hvor forskellen består i et interpunktionstegn, er begge ord på hver side af tegnet kursiveret.

Fol.	Færchs udgave	Originalen
1v.	primo Cronica mundi / Sermones metfret ² / Corona marie / albertus [...] psalterium Dauiticum / reuelationes birgitte / tractatus sacerdotalis ³ / Sermones de aduentu quadragesimali ⁴ / sermones pomerii / Discipulus / speculum ex[...] mariale / biblia / fasciculus temporum Herbarius / oc en messe rede mett en patsse	priprimo Cronica mundi / Sermones metfret ² / Corona marie / albertus <i>m[a]gn(us)</i> psalterium Dauiticum / reuelationes birgitte / tractatus sacerdotalis ³ / Sermones de aduentu quadragesimali ⁴ / sermones pomerii / Discipulus / speculum <i>exe(m)pl[or]um</i> mariale / biblia / fasciculus temporum Herbarius / oc en messe rede mett en patsse

Fol.	Færchs udgave	Originalen
	Chirographia Domini. Joannis Canutj dicanj bergensis, att han kindis, att ther war ther paa Kongs gordt i Bergen 1½ tusinde marck penninghe i danske huider oc 1 tusinde lodt sølffue eller ½ tusinde, som han icke visthe tiill visse, 500 marck klippinge, som doctor haffuer hans breff paa, oc yter mer gotz oc ware, som paa gordhen er findis wtij Niels Gortzssen gordens- scriffuers Iuentario, som han annamet aff jørghen scriffuer.	Chirographia Domini. Joannis Canutj dicanj bergensis, att han kindis, att ther war ther paa <i>kongs</i> gordt i Bergen 1½ tusinde marck penninghe i danske huider oc 1 tusinde lodt <i>sølffuer</i> eller ½ <i>tusinde som</i> han icke visthe tiill <i>visse</i> 500 marck <i>klippinge som</i> doctor haffuer hans breff <i>paa oc</i> yter mer gotz oc <i>ware som</i> paa gordhen er findis wtij <i>niels gortzssen</i> gordensscriffuers <i>Iuentario som(m) han(n)</i> annamet aff jørghen scriffuer.
52r.	Støffring herridt bøndhergots	Støffring herridt <i>bøndher gods</i>
	Primo Nis Anderszen i Sweystrup,	Primo Nis <i>andherßen</i> i Sweystrup,
	1 fierding honing, 1 fierding smør 12 sk. leiding, 4 sk. hønss pennig.	1 fierding honing, 1 fierding smør 12 sk. leiding, 4 sk. hønss <i>pennig.</i>
	Item Jep Michelszen ibidem, 1 fierding honing,	Item Jep <i>michelßenn</i> ibidem, 1 fierding honing,
	Item Cristieren Jenszen i Blegwad, 1 fierding	Item <i>Cristhieren Jenßenn</i> i Blegwad, 1 fierding
	Item Jens Nielszen i Borup, 1 fierdin	Item <i>Jenss Nielßenn</i> i Borup, 1 fierdin

Fol.	Færchs udgave	Originalen
	NB. Ther vor wdtagne tre Blade, huilke Biskop Ove Bilde laded skriue i denne Bog, til en Erklæring og forklaring for Kgl. Majst. kong Frid. 1., huorfor samme ej med billighed burde fratages de Leene, hand haude af Kongen og Riget, efter de store og mange Tienester, hand gjort haude, Huilcke hand Lydiactig opregner. Same 3 blade hawer jeg lagt i den Packe, med Ove Bildes Breve og andre ad ipsiuz historia, under Episcopos Arkesiensens	NB. Ther vor wdtagne tre Blade, huilke Biskop Ove Bilde <i>haude ladt</i> skriue i denne Bog, til en Erklæring og forklaring for <i>kgl.</i> Majst. kong Frid. 1., huorfor samme ej med billighed burde fratages de Leene, hand haude af Kongen og Riget, efter de store og mange Tienester, hand gjort haude, Huilcke hand Lydiactig opregner. Same 3 blade hawer jeg lagt i den Packe, med Ove Bildes Breve og <i>ander ad ipsius historiam</i> , under Episcopos <i>Arkusienses</i>
62r.	Nym herritz, bønder gotzs	<i>Nymherritz bønd[er] gotzs</i>
	Item Kirstin Lawes i Flemmingh, 1 fedt galt, 13	Item <i>kerstin Lawes Flemmingh</i> , 1 fedt galt, 13
	lass wedt, 6 tdr. koll, 4 skp rug oc 4 skp. b(yg) att saa.	lass wedt, 6 tdr. koll, 4 skp rug oc 3 skp. b(yg) att saa.
	Item gijffuer same Kirstin en ødhe gordtz eye 1 fj.	Item gijffuer same <i>kierstin</i> en ødhe gordtz eye 1 fj.
	Item gijffuer same aff Mølgordt marck., 1 foer, 1 wlfedt,	Item <i>Gijffuer</i> same aff <i>mol</i> gordt marck., 1 foer, 1 wlfedt,
	Item Mette Niss i Winthen, 1 fedt koo, 1 lamb, 2 høns,	Item <i>mette niss i winthen</i> , 1 fedt koo, 1 lamb, 2 høns,
	5 skp. rug 6 skp. byg at saa, 2 grotte ledingh,	5 skp. rug 6 skp. byg <i>att</i> saa, 2 grotte ledingh,
	½ traffue haffuer kongestøt, 13 lass wedt, 6 tdr. koll.	½ traffue haffuer kongestøt, 13 <i>las</i> wedt, 6 tdr. koll.

Fol.	Færchs udgave	Originalen
62v.	Item Michel Crestenssen i ans, ½ td. smør	Item Michel <i>Cerstenssen</i> i ans, ½ td. smør
136v.	Item Per Sloth, 10 scp. rwg	Item <i>per sleth</i> , 10 scp. rwg
	Item Olwff Faerszen, 10 scp. rwg	Item <i>Oleeff faerß(en)</i> , 10 scp. rwg
	Item 21 sk. skat.	Item 21 sk. <i>skatt</i>
	Item Hans Palszen, 10 scp. rwg	<i>Hans Palßen</i> , 10 scp. rwg
	3 pd. pendinge., 4 pd. smør.	3 <i>d(enare)</i> [pennige] pendinge., 4 pd. smør.
	Item Giordt, 10 scp. rugh	<i>Giordt</i> , 10 scp. rugh
	Item en festhe, gijffuer 5 engelsk.	Item en festhe, gijffuer 5 <i>engelske</i>

De ovenfor anførte eksempler dokumenterer tydeligt flere forskellige typer fejl. Ord og bogstaver, især i navne, er udeladt eller gengivet forkert som på fol. 1v. og 52r., men der er også tilføjelser som på fol. 136v. Desuden er der hele vejen igennem problemer med konsonantfordobling og stavemåder med og uden „h“. Gengivelsen af store og små bogstaver er også inkonsekvent, og ord, som originalen skriver for sig, er sammenskrevet. Udgaven gengiver altså ikke originalens tekst. Der er også problemer med gengivelsen af de latinske tekster og fejl i målangivelserne (pund i stedet for denar på fol. 136v.) og sågar i tallene (fire i stedet for tre på fol. 62r.).

Ud over disse forskelle mellem originalen og udgaven er det også påfaldende, at Færch uden at angive det opløser forkortelserne for „ce“ og „cer“ (jf. *Lexicon abbreviaturarum* ved Cappelli, s. 50, 66) med „cr“, således f.eks. på fol. 62v, hvorved „Cerstensen“ bliver til „Crestensen“. Herved bliver følgerne af den nordsøgermanske lydforskydning af det likvide „r“ med følgende vokalsænkning fuldstændig rodet sammen. Der er afgjort forskel på, om et navn skal opløses til „Cristensen“ (før lydforskydningen af „r“) eller „Cerstenssen“ (efter lydforskydningen af „r“). Dette sted viser tydeligt, at en stiltiende opløsning af forkortelser uden f.eks. kursivering af de supplerede bogstaver er risi-

kabel og i tilfælde af fejllæsninger også kan få følger, som udgiveren ikke kan forudse.

Alle disse forskellige fejl i tekstgengivelsen viser, at afskriften ikke er blevet tilstrækkelig kollationeret mod originalen. Det er ganske vist ikke realistisk at forvente en fejlfri transskription af en tekst af denne type, men antallet af fejl, de manglende bogstaver, manglende ord, tilføjede ord, fejl i tal og regulære fejllæsninger og inkonsekvenserne i de redaktionelle indgreb viser, at Færch ikke har løst opgaven med den nødvendige omhyggelighed. På jævnt dansk kaldes det sjusk. Desværre falder noget af ansvaret også tilbage på Landbohistorisk Selskab og dets tilsynsførende Jens Villiam Jensen, der har godkendt udgaven.

De anførte fejl i forening med den utilstrækkeligt begrundede tilskrivning til Claus Gjordsen, den mangelfulde undersøgelse af selve håndskriftet og unøjagtighederne i den historiske indledning gør alt i alt udgaven videnskabeligt set noget nær ubrugelig. Det er trist, for al erfaring tilsiger, at der ikke vil blive lavet en ny udgave af teksten, og at den foreliggende udgave vil blive brugt under alle omstændigheder. Ikke desto mindre må det tilrådes i videnskabelig sammenhæng at afstå fra det.

Carsten Jahnke

| ROBERT VON FRIEDEBURG: *Luther's Legacy. The Thirty Years War and the Modern Notion of 'State' in the Empire, 1530s to 1790s*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, 448 s., £ 84.99.

Denne bog har et ambitiøst dobbelt mål, dels at spore, hvornår og hvordan begrebet „stat“ blev introduceret og fik betydning i en tysk sammenhæng; dels at forklare de særtræk ved den tyske forestilling om staten, som var markant til stede senest i anden halvdel af 1700-tallet. En stat, der som juridisk person er klart adskilt fra og overordnet fyrsten, og som lægger ekstrem vægt på at betjene alle sine indbyggere med lov, sikkerhed og velfærd, altså den offentlige ordens funktioner ud over retsvæsen og forsvar.

Den historiske forståelse af statsdannelsen i Europa har længe stillet udviklingen af den suveræne fyrstemagt i centrum, både i forhold til idehistorien og til magtens dagligdag. Det er en fortælling om den fiskal-militære stat og *raison d'état*. Et sidetema har været at forstå de forskellige skæbner, som overgik participatoriske politiske strukturer – råd, stænder, parlamenter med mere. Blev de sat til side, eller blev de forvandlet fra modmagt til parthavere i suveræniteten?

I det wilhelminske Tyskland priste monarkistiske historikere udviklingen af det krigeriske preussiske kongedømme, og i flere generatio-